

UDC 94(477.75=512.19)-055.2“17/18”:338.48-027.63

THE IMAGE OF CRIMEAN TATAR WOMEN IN THE TRAVEL NOTES OF RUSSIAN AND EUROPEAN TRAVELERS IN THE LATE 18TH AND 19TH CENTURIES

Oleh Ivanyuk

PhD (History)

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

18/2, Bulvarno-Kudriavska St., Kyiv, 04053, Ukraine

o.ivaniuk@kubg.edu.ua

ORCID: 0000-0001-6750-5423

The article investigates the perception of Crimean Tatar women by Russian and European travelers in the late 18th and 19th centuries. The study is based on their travelogues which contained descriptions of the Crimean Peninsula of the specified chronological period. The travelogues are characterized by the subjectivity of descriptions, absence of clear structure, and irregular presentation of data. In the course of the study, it was determined that the life of Crimean Tatar women was not the subject of separate examination. It was mainly perceived as an exotic element of a trip. Typically, the attention of travelers was drawn to traditional attire, appearance, makeup, and adornments. In the meanwhile, foreigners also highlighted specific aspects of the daily life of Crimean Tatar women, including wedding and marital traditions, educational levels, religious constraints, and so forth. In the course of the research, it was also established that, given the predominance of male travelers, their perspective on Crimean Tatar women and their place in society had a biased nature. Moreover, the descriptions created by Europeans and Russians tend to differ from one another. The former were interested in the cultural and civilizational aspects, whereas the latter projected their personal experience and perspective upon the analysis of the Crimean Tatar women's lives. A significant impact on some of the travelogue authors was exerted by ideological constructs that the empire formulated over time, dehumanizing the Tatars and creating an image of the enemy.

Keywords: Crimean Peninsula; Crimean Tatar women; Muslim traditions; travelers; travelogues

ОБРАЗ КРИМСЬКОТАТАРСЬКИХ ЖІНОК У ПОДОРОЖНІХ ЗАПИСКАХ РОСІЙСЬКИХ І ЄВРОПЕЙСЬКИХ МАНДРІВНИКІВ КІНЦЯ ХVIII–ХІХ ст.

О. Л. Іванюк

Вступ

Наприкінці ХVIII ст. землі колишнього Кримського ханства було анексовано і включено до складу Російської імперії. Перед царатом постало нагальне завдання інкорпорації регіону до власного політичного і ментального простору. Землі Кримського півострова мали бути досліджені в науковому сенсі, а їхня історія й багатоетнічність – уписані в загальноімперський контекст. Це стало однією з причин мандрівок російських чиновників, військових і громадських діячів на Південь. Водночас економічне освоєння регіону і перетворення його на своєрідну “військову базу”

© 2024 O. Ivanyuk; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

потребували інвестицій, що спричинило низку кроків імперської влади щодо популяризації регіону серед жителів різних європейських країн і стимулювання відвідування Кримського півострова іноземцями. Зрештою, наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. регіон став своєрідною Меккою як для російських, так і для європейських мандрівників.

Зазвичай мандрівники звертали увагу на природу, клімат, топографію, пам'ятки античної і мусульманської культур. Водночас особливе зацікавлення значної частини мандрівників викликали суспільні відносини загалом і особлива роль у соціумі кримськотатарських жінок зокрема.

Дослідження епістолярної спадщини мандрівників, особливо тревелогів іноземців, які відвідували Кримський півострів, набули особливої актуальності наприкінці XX ст. У 1995 р. було опубліковано працю Олекси Вінтоняка, у якій автор аналізував тревелоги західноєвропейських мандрівників другої половини XVIII ст. в контексті висвітлення ними економічного й культурного життя українських земель, а також їхнього геополітичного становища. Певною мірою автор звернув увагу й на ті фрагменти подорожніх записок, які стосувалися Кримського півострова. Науковець також вдався до викладу коротких біографічних відомостей про авторів подорожніх записок, а саме: Б. Гакета, Й. Гердера, Й. Гюльденштедта, Е. Дріпельмана, Б. Кампенгаузена, В. Кокса, Дж. Маршала та інших [Вінтоняк 1995].

Серед наукових розвідок цього періоду заслуговує на увагу робота П. Брицького й П. Бочана, присвячена дослідженню окремих праць західноєвропейських учених, послів, мандрівників і військових. У поле зору вчених потрапили тревелоги Й. Енгеля, Й.-Г.Коля, Й.-Г. Блазіуса, француза К. Деямара, англійців Д. Маршалла, В. Кокса, Е. Д. Кларка, Ч. Вітворта, шотландця П. Гордона. Дослідники розглянули питання висвітлення в подорожній літературі історії, етнографії, культури українського народу [Брицький, Бочан 2011]. Значний внесок у розгляд проблеми зроблено А. А. Непомнящим [Непомнящий 1999]. Низку робіт дослідника присвячено красномовним описам регіону в щоденниках, листах і подорожніх записках мандрівників. Особливу увагу сучасні автори приділяють окремим подорожам і джерелам, які їх висвітлюють. Зокрема, аналіз змісту автобіографій, подорожніх записок, листування польських подорожніх кінця XVIII – початку XX ст. здійснив С. В. Громенко [Громенко 2011]. Вчений запропонував періодизацію відвідування півострова мандрівниками й обгрунтував типологізацію джерел.

Питання становища жінки у кримськотатарському суспільстві доби панування Російської імперії лише на сучасному етапі стало предметом різноманітних наукових розвідок. Її статус і вплив на нього ісламу досліджувала А. Ісмаїлова. Задля реалізації мети авторка вдалась до аналізу різноманітних джерел, зокрема й тревелогів М. Всеволозького, О. Горчакової, К. Жукова, Ф. Дюбуа де Монпере. Опосередковано нею було зафіксовано й сприйняття мандрівниками світу кримськотатарських жінок [Ісмаїлова 2012]. Частково зазначена проблема також розглядалася й у статті Керстін С. Йобст. Дослідниця, спираючись як на російські, так і на іноземні джерела, зокрема й тревелоги, також частково приділила увагу зазначеному питанню [Йобст 2014].

Становище жінки у Кримському ханстві розглядалося і в науковій розвідці Г. Абдулаєвої. Авторкою було встановлено, що упродовж XVIII ст., доки Кримським ханством правила династія Гераїв, жінки посідали особливе місце в суспільстві. На той час вони були своєрідним стрижнем патріархальної кримськотатарської родини. Ставлення до них було шанобливим і полягало в надзвичайній турботі, особливо про їхню матеріальну самостійність. Жінка у Кримському ханстві завжди користувалася свободою. Вона була соціально захищеною і мала права та привілеї більші, ніж її сучасниці в багатьох державах Заходу, Сходу й Півночі [Абдулаєва 2015].

Джерельну базу дослідження становлять тревелоги, листи й спогади мандрівників, а саме: росіян А. Демидова, Є. Маркова, П. Сумарокова, швейцарця Ф. Дюбуа де Монпере, англійців Дж. Вебстера, Ч.-Б. Елліотта, Е. Д. Кларка, Ч.-Г. Скотта, М. Холдернесс, німців Й.-Г. Коля, А. фон Гакстгаузена та інших. Оскільки наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. землі Кримського півострова стали своєрідною “Меккою” як для європейців, так і росіян, їх відвідали десятки вчених, дослідників, шукачів пригод і нового досвіду. Свої враження від побаченого і пережитого вони фіксували в щоденниках, листах і подорожніх записках. Описуючи природу, пам’ятки античної і мусульманської культури, військові й адміністративні потуги царату тощо, далеко не всі вони приділяли значну увагу жіночим образам. Більшість мандрівників обмежувалися лише побіжними, фрагментарними, досить буденними свідченнями. Часом складається враження, що вони копіюють описи один в одного, що до певної міри відповідає реаліям. І хоча деякі подорожні записки мають емоційний та суб’єктивний характер, а їхні автори зазвичай не визначали себе як глибоких знавців чи дослідників суспільних відносин кримськотатарського народу, проте вони дають змогу додати яскраві елементи до реконструкції жіночого світу кримськотатарського народу наприкінці XVIII – у XIX ст.

Відбір досліджуваних тревелогів визначається кількома критеріями, зокрема:

- інформативність – поза увагою залишилися твори значної частини авторів, які, описуючи власні враження від подорожей, не подавали відомостей про повсякденне життя кримськотатарських жінок;
- належність авторів до різних культур – обрані подорожні записки належать як російським, так і європейським авторам, що дає змогу аналізувати жіночі образи, які створювалися носіями відмінних світоглядних концептів;
- популярність і охоплення читацької аудиторії – тревелоги ще за життя їхніх творців перекладалися кількома мовами, переважно німецькою, англійською, російською, і були доступні для ознайомлення як російському, так і європейському читачеві (наприклад, твори П. С. Палласа, Е. Крейвен, А. фон Гакстгаузена);
- заангажованість – до уваги взято подорожні записки європейців, які транслюють різні погляди на російську присутність у Криму і її вплив на життя місцевого населення: проімперські, проросійські (П. С. Паллас, Е. Крейвен, частково А. фон Гакстгаузен), антиросійські (Е. Кларк, Ф. Дюбуа де Монпере), нейтральні (Дж. Вебстер, А. Оммер де Гелль, Ч.-Б. Елліотт).

Метою наукової розвідки є висвітлення сприйняття кримськотатарських жінок російськими й іноземними мандрівниками, які відвідували півострів наприкінці XVIII – упродовж XIX ст. Дослідження не претендує на вичерпність у розв’язанні проблеми. Воно покликане реконструювати образ світу кримськотатарської жінки крізь призму його сприйняття як російськими, так і іноземними мандрівниками.

Кримськотатарська жінка як об’єкт уваги мандрівників

Зазвичай жінка не була окремим об’єктом спостереження мандрівників. Записи подорожніх, як зазначалося вище, розповідали про історію Криму, ландшафти і чудові пейзажі, античні пам’ятки і російські новобудови. Іноді складалося враження, що в тогочасному чоловічому суспільстві, окрім іноземних мандрівниць і дружин російських військових та чиновників, узагалі не було жінок. Лише частина авторів, укладаючи тревелоги, фрагментарно розповідали про світ кримськотатарських жінок, сприймаючи його як екзотичний елемент маловідомої східної культури. Часом це призводило до романтизації побаченого і створення поетичних описів, які включали місцевих жінок у мальовничі ландшафти Кримського півострова.

Зокрема, мандрівник і меценат А. Демидов писав: “Громадська водойма, що розташовувалася в затінку цих дерев, була оточена жінками в той час, коли ми прийшли; проте ці жінки, коли побачили нас, кинулися врізнобіч. Усі вони були загорнуті в

широкі білі простирадла і, коли кинулися тікати серед вечірніх сутінків, нагадали нам міфологічне оповідання про тіні Єлїсейських полів” [Демидов 1853, 319].

Не менш поетичним є й опис професора мінералогії Кембриджського університету Едварда Данієля Кларка. На шляху до міста Чуфут-Кале (Джевхер-Кермен), куди він рухався в супроводі офіцера російської армії, полковника Рішара Дюанана, в ущелині, яка вела до фортеці, мандрівник замилювався татарськими жінками, які ходили посеред гробниць і зруйнованих мечетей. Їхній білий одяг, що розвівався на вітрі, сховані під ним обличчя формували в уяві подорожнього образ привидів, які блукають серед руїн. У захваті він зауважив, що ця картина, безперечно, вартувала пензля художника [Clarke 1848, 275]. Подібне враження транслював і мандрівник та письменник Є. Марков. Він зазначав: “Вигляд татарок, загорнутих у білі простирадла, як живі статуї на театральній сцені, дуже дивний...” [Марков 1872, 25].

Мандрівники, які упродовж певного часу перебували на теренах Кримського півострова, поступово занурюючись у місцеве життя, від загальних романтичних описів переходили до деталізації жіночих образів. Не маючи змоги, а інколи й бажання глибоко занурюватися в дослідження культури корінного народу, зазвичай вони вдавалися до фіксації особливостей зовнішнього вигляду. Зокрема, Дж. Вебстер писав: “Ми подивилися і помітили, що їхні нігті і навіть їхнє волосся були пофарбовані хною¹. Волосся заплетене у джугути. Вони носять штани, зібрані на щиколотках, і дуже довгу білу вуаль” [Webster 1830, 68].

Зачіски, прикраси й особливо макіяж привернули увагу енциклопедиста П. С. Палласа, який відвідав Кримський півострів під час свого перебування на службі в Російській імперії. Зокрема, він зазначав, що жінки фарбували нігті рук і ніг хною з додаванням купоросу для її стійкості. Ця фарба не вироблялася на теренах Кримського півострова і постачалася в регіон з Константинополя. Волосся або чорнили, або також фарбували хною, що додавало йому буро-червоного кольору. Також чорним олівцем підводили брови. Для підсилення білків очей, за твердженням П. С. Палласа, вживали руду сірчисту мідь [Паллас 1999, 149–150]. Подібний опис макіяжу кримськотатарських жінок зустрічаємо й у тревелогох М. Холдернесс [Holderness 1827, 222]. Однак мандрівниця наголошувала, що ним користувалися лише заміжні жінки, тоді як дівчатам це було заборонено.

Для російських підданих образ, який створювали кримськотатарські жінки, був незрозумілим і загалом неприйнятним. Зокрема, К. Жуков зазначав: “Біля водойми ми зустріли кілька молодих жінок і дівчат, цілком миловидних. У них виразні очі; проте фарбування волосся і зубів робить їх неприємними” [Жуков 1865, 52].

Значну увагу мандрівників привертала традиційні жіночі строї, які кардинально відрізнялися від європейських і видавалися цікавими й екзотичними. Зокрема, Чарльз Генрі Скотт писав: “Їхній одяг складався з короткого халата, під тунікою іншого кольору, який підперізувався на талії поясом, і широких штанів, затягнутих на щиколотках, з марокканським взуттям. Один з поясів складався з металевих пластин розміром з маленькі блюдця; інші прикраси було створено переважно з дрібних золотих турецьких монет із пробитими отворами, підвішених як намисто” [Scott 1854, 227].

Проте особливо деталізовані описи зовнішнього вигляду кримськотатарських жінок створено європейками, які мандрували півостровом наприкінці XVIII – упродовж XIX ст. Зокрема, М. Холдернесс із неабиякою цікавістю описала окремі елементи верхнього одягу, взуття, головних уборів, прикрас та елементи оздоблення, які довершували стрій [Holderness 1827, 220–223].

Приваблювали європейських мандрівників загадковість і певна таємничість кримськотатарської жінки. На їхню думку, таке враження виникало тому, що традиційний одяг і її небажання потрапляти на очі чоловікам часом не давали мандрівникам можливості розгледіти не лише фігуру, а й обличчя. Зокрема, Дж. Вебстер зазначав:

“Щоразу, коли ми бачили незаміжню жінку, вона втікала, ховаючись за димарем чи трубою, або кидалася в будинок. Якщо вони зустрічають вас на дорозі, то ховають обличчя, особливо коли дуже молоді, обертаються і тікають...” [Webster 1830, 57].

На такі особливості поведінки звертали увагу й окремі російські подорожні. Зокрема, А. Демидов зазначав: “Якщо ви зустрінете місцеву жінку на якійсь вузькій стежці, то вона швидко тікатиме у зворотному напрямку, щоб не потрапити під погляд чоловіка, і навіть тоді, коли перебуває достатньо далеко, щоб не мати причини чогось боятися, все одно вперто повертається до вас спиною” [Демидов 1853, 320]. Своєю чергою Є. Марков підсумовував, що ніколи за одягом не можна було вгадати, чи це “найогидніша літня жінка”, чи, можливо, “яка-небудь Зюльнара” [Марков 1872, 68]. Тобто традиційний стрій та особливості поведінки, на думку мандрівників, довали змогу чоловічій уяві створювати будь-які – і найприємніші, і не дуже привабливі образи.

Інколи бажання іноземців побачити жіноче обличчя домінувало над обережністю, що своєю чергою призводило до цілком негативних наслідків. Наприклад, Й.-Г. Коль, перебуваючи в селі Алупці, набув специфічного досвіду, який сформував розуміння того, що існують певні обмеження у спілкуванні з кримськотатарськими жінками. Він згадував:

“Один з наших насмілювався підняти вуаль татарської жінки, яка проходила повз, щоб побачити її обличчя. Але йому ледь не довелося дорого заплатити за цей етнографічно-психологічний експеримент, оскільки леді взяла великий камінь і жбурнула ним у нього. Він врятувався лише завдяки тому, що встигнув відстрибнути на іншу частину дороги. Ми дорікнули йому за його погану поведінку і з вдячністю засвоїли урок за його рахунок” [Kohl 1847, 464].

Коли ж іноземцям вдавалося, не наражаючи себе на непорозуміння і небезпеку, побачити обличчя і навіть поспілкуватися з жінками, вони зазначали їхню надзвичайну красу або зовнішню привабливість. Зокрема, під час своєї подорожі Кримським півостровом письменник, історик і мандрівник Ф. Дюбуа де Монпере був присутній на місцевому святі в с. Седжеуті. Відповідно до традицій воно відбувалося без присутності жінок. Проте наступного ранку за згодою господаря помешкання, де мандрівник зупинився на ночівлю, він познайомився з його дружиною і донькою. Свої спостереження щодо старшої за віком жінки він описав так:

“Обличчя її було приємним, хоча природа не забула нічого з того, що було характерно для ногайської породи: густі, дугоподібні брови, довге волосся, чорне і жорстке, зачесане за вуха, що спадало на плечі під покривалом, у яке була замотана її голова. Велика шуба синього кольору, оторочена хутром, спускалася до колін. Широкі турецькі панталони із червоної тканини з великими букетами приховували ноги до щиколоток” [Дюбуа де Монпере 2009, 77].

Ще більше вразила швейцарця донька господаря, якій на вигляд було 15–16 років. Із захватом він зазначав:

“Я ще не бачив істоти більш стрункої і витонченої: це була троянда на стеблині тростини, бо вона була чарівна... від матері вона успадкувала чорні очі і волосся, а також її красиві брови, проте її обличчя овальне, а не кругле, дісталася їй від батька і нагадувало обличчя красивих гречанок з Керчі... На голові вона носила феску (червону шапку) з великим золотим галуном, а на шії ланцюжок і дрібні монети. Довга синя сукня, відкрита спереду, стягувала талію, спідниця і широкі турецькі штани доповнювали стрій” [Дюбуа де Монпере 2009, 77–78].

Подібний опис, у якому було зазначено жіночу красу, залишив і Чарльз Генрі Скотт. Про дружину господаря помешкання, де він зупинився, мандрівник написав так: “Їй, мабуть, було близько п'ятдесяти, вона була сильно зморшкувата, проте

красива; і якщо цвіту молодості вже не було на її щоках, вогонь її пронизливих чорних очей залишався незатьмареним!..” [Scott 1854, 226].

Проте такі враження спостерігаємо переважно в іноземців. Більшість російських мандрівників, перебуваючи під впливом імперських ідеологем, трансливали дещо заангажоване, а часом і зневажливе ставлення до місцевого населення. Одним з його виразників був військовий і державний діяч, історик М. Всеволозький. Розмірковуючи про кримськотатарських жінок, він зауважив: “Між ними (маються на увазі гірські татари) зустрічаються, хоча й зрідка, симпатичні жінки; між степовими – ніколи; ті усі некрасиві, і тому, мені видається, так ретельно ховаються від іноземців” [Всеволозький 1839, 29].

Часом мандрівників вражали освіченість і допитливий розум татарських жінок. Зокрема, Ч.-Г. Скотт залишив опис подій, які супроводжували його наукові вправи з укладання карти однієї з місцин Кримського півострова. По допомогу він звернувся до господаря помешкання. Проте цей процес, зрештою, привернув увагу жіночої частини родини. Мандрівник зазначав:

“Цікавість узяла гору, і молоді дружини спокійно підійшли до нас, у всій красі своїх відкритих чар... Спочатку вони були сором’язливими – дуже сором’язливими; але, безсумнівно, порівнявши нас зі своїми татарськими чоловіками, вони дійшли висновку, що ми не дуже небезпечні молодці; бо невдовзі вони дозволили собі вказати нам на кілька місць, назви яких вони знали, і схилилися над картою з обличчями, повними розуму” [Scott 1854, 227].

Втім, М. Холдернесс зазначала, що лише незначна частина кримськотатарських жінок вміли читати. Але серед них траплялися й ті, хто разом зі своїми чоловіками, зазвичай священниками, викладали в сільських школах. Якщо чоловік давав освіту хлопчикам, то його дружина вчила дівчат. Водночас мандрівниця вказувала, що незначне охоплення освітою пояснювалося не лише суспільними відносинами, а й браком у більшої частини жіночого населення бажання вчитися [Holderness 1827, 226].

Дещо інший погляд на цю проблему мав економіст і мандрівник барон А. фон Гакстгаузен. Спираючись на власні спостереження, він стверджував, що кримськотатарські жінки справді не вміють писати, проте, так само як і їхні чоловіки, з надзвичайною цікавістю, хоч і докладаючи неабияких зусиль, читають і вивчають Коран [Haxthausen 1856, 128]. Його думку опосередковано підтверджував і Ф. Федоров. Він, зокрема, зазначив: “Майже всі Татари, які живуть у Криму, дуже набожні, чоловіки і жінки вдома і поза ним постійно мають при собі Коран” [Федоров 1855, 48].

Ще однією особливістю, яка привертала увагу мандрівників, було те, що у кримськотатарському суспільстві існувало своєрідне табу на обговорення чеснот і недоліків як власних, так і чужих жінок. Коли краєзнавець В. Кондаракі під час спілкування з одним із місцевих чиновників вирішив порушити цю проблему, той “з легкою образою” відповів йому, що про жінку можуть говорити лише її батьки або її чоловік [Кондаракі 1883, 95].

Жіночий простір і традиційне весілля

Проте не лише зовнішній вигляд і традиційний стрій привертала увагу подорожніх. Одним з об’єктів уваги мандрівників також було повсякденне життя кримськотатарського народу й особлива роль у ньому жінки. Передусім вони фіксували своєрідну зональність помешкання, яка визначалася за статевою належністю. Незалежно від статків і статусу господаря воно завжди поділялося на дві частини – чоловічу і жіночу. У чоловічій частині підлога була застелена повстю. Вздовж стіни з полицею одна на одній лежали подушки у вигляді турецького дивана. Поверх їх накривали вовняною матерією. Уздовж інших стін розміщувалися скрині синього та червоного кольорів, із чорним або білим металевим оздобленням, вкриті такою ж

тканиною, як і подушки (у заможних татар – перськими килимами). Інші меблі не використовувалися. Жіноча частина мала такий само вигляд, проте інтер'єр доповнювала фарбована в кілька кольорів різьблена колиска [Народы России... 1877, 280].

Обидва простори в помешканні облаштовувалися жіночими руками. До обов'язків жінок входила майже вся домашня робота: наколоти дров, принести води, відігнати худобу, прясти, ткати, пекти хліб, нагодувати не лише чоловіка, а й усіх робітників, які працювали на нього. Як російські, так і іноземні подорожні стверджували: “Де брали участь руки й очі татарки, там завжди усе робилося до ладу і досконало” [Народы России... 1877, 280].

Окремий простір давав змогу утаємничити повсякденне життя дівчат і жінок. Зокрема, Ф. Дюбуа де Монпере, перебуваючи в Карасубазарі і Бахчисараї, зазначав: “З вулиці часом з'являються двері, які ведуть до двору, де розташовуються приховані від поглядів сторонніх будиночки і сади. Тут живуть жінки і діти, тоді як чоловіки йдуть у свої крамниці на базарі і майстерні” [Дюбуа де Монпере 2009, 116].

Звертали на це увагу й інші подорожні. Зокрема, Едвард Даніель Кларк зауважив, що навіть найбідніший татарин володіє житлом, яке складається з двох частин. Одна, чоловіча, – для нього і його гостей. Інша – для жіночої частини родини. Мандрівник наголошував, що до другої не могли потрапити навіть найближчі і найширші друзі господаря [Clarke 1848, 294]. Подібне твердження знаходимо й у тревелогах Ч.-Г. Скотта. Він писав: “Ми, щоправда, дуже хотіли побачити молодих жінок цієї родини, проте вони були в жіночій частині будинку, межу якої не наважувалася порушити нога незнайомця” [Scott 1854, 226].

Окремий жіночий простір зафіксував і Дж. Вебстер. Він зазначав: “Жінки з маленького будинку, у якому ми спали, були в сусідній з нами кімнаті, і нікого з них, крім дружини татарина, не було видно. Однак наступного ранку ми могли їх спостерігати: крадькома дивляться на нас, виходять і входять” [Webster 1830, 55]. Перебуваючи в іншому помешканні, мандрівник знову звернув на це увагу: “Ми прийшли до помешкання татарина, де все мало вигляд охайності і комфорту. Жінкам не дозволено було заходити до кімнати; проте було два маленькі отвори, завдяки чому вони користувалися привілеєм підглядати за незнайомцями. ...Але, якщо подивитися на них, вони відразу тікали” [Webster 1830, 67–68].

Окремий простір був не лише даниною традиціям. Інколи він давав змогу убезпечити жінку від можливих зазіхань чужинців. Якщо все ж таки сторонні потрапляли до забороненої частини помешкання, тоді старші жінки намагалися сховати власних доньок і онуків. Свідком таких дій став чиновник і літератор П. Сумароков, перебуваючи в одному з сіл між Кафою і Керчу. Тут він уперше за час своєї подорожі півостровом побачив кримських татарок. Мандрівник зазначав: “Ці молоді мусульманки, притискаючись одна до одної в кутку, тримали перед очима своїми хустки, зрідка з-під них на нас поглядали і були нерухомими до того часу, доки літня жінка, яка зайшла у приміщення, не накинула на них ковдру і не вивела їх від нас” [Сумароков 1800, 68].

Мало розуміючи сутність такої поведінки, він констатував, що цей звичай може не подобатися жінкам, проте для чоловіків він добрий, бо вони одружуються для себе і хочуть, щоб їхні дружини не були відомі іншим, а належали лише їм. Маємо розуміти, що це твердження є розмірковуванням представника іншої культури, який мав власний життєвий досвід, адже його співвітчизниці, за свідченням іноземців, як на батьківщині, так і в Криму часом не вирізнялися особливими манерами і скромністю.

Так само як і П. Сумароков, значна частина російських мандрівників зводили поведінку татарських дівчат до свідомо створених чоловіками заборон особистого й інтимного характеру, пояснюючи це тим, що чоловік бажає володіти жінкою сам і незаперечно.

Проте зустрічалися й міркування, які більш об'єктивно, хоча й з певним упевдженням, висвітлювали реалії. Зокрема, Є. Марков² пояснював дії кримськотатарських жінок так:

“Смішно, загалом, думати, нібито ці вкутані красуні – жертви стооких ревностів, горе-самітниці, краса яких насильно приховується від погляду людського. О, це далеко не полонянки і не жертви! Це зрілі у своїх забобонах мусульманські матрони, вперті консерваторки, які зневажають від душі тих, хто не дотримується давніх звичаїв. Для них ця чадра так само потрібна умова суспільної порядності, як для наших корсети і криноліни” [Марков 1872, 25].

Так само й В. Х. Кондаракі вважав, що твердження багатьох росіян щодо обмеження свободи жінок у кримськотатарських родинах є хибним. Він зазначав: “...на нашу думку, жодна з жінок інших націй не користується такими самостійними правами, як мусульманка” [Кондараки 1883, 22]. Розмірковуючи над традицією приховувати обличчя від сторонніх і спираючись на досвід спілкування з кримськотатарськими жінками, він висловлював сумнів у релігійних мотивах таких дій. Мандрівник майже був упевнений у тому, що це давало змогу виходити заміж навіть тим, хто мав “фізичні або розумові” вади, а також гарантувало міцність шлюбу, оскільки чоловіки не мали можливості задивлятися на інших жінок. Підсумовуючи власні роздуми, В. Кондаракі зауважив:

“Отже, виходить, що мусульманка, яку ми вважаємо позбавленою свободи, під чадрою користується нею вільно: бачить будь-якого чоловіка і милується його зовнішністю й діями, а він між тим не має такого права, тому що використав би його на шкоду своїй дружині, яка б бажала бачити в ньому лише її єдиний вірного чоловіка, над яким легко панувати лише до того часу, поки очі іншої жінки не схвилюють його” [Кондараки 1883, 22].

На відміну від росіян, європейці, зокрема британці або французи, які мали можливість познайомитися з життям інших мусульманських народів, одноставно вказували на те, що в такому поділі житла й таких особливостях поведінки дівчат і жінок немає нічого незвичного, бо їхні дії унормовуються релігійними нормами і вимогами. Підтвердження цієї тези знаходимо у тревелогах Чарльза Елліотта, який повідомляв: “Троє чоловіків чекали на нас; але жодна жінка не з'явилася; бо татари обережні і ховають своїх жінок від очей чоловіка, як і мусульмани в усіх інших частинах світу” [Elliott 1838, 333].

Особливе місце в подорожніх нотатках як російських, так і іноземних мандрівників посідали описи весільних традицій. Здебільшого акцентувалися шлюбний вік дівчат, який становив 13–15 років, і звичай внесення калиму (викупу). Російська подорожня й наукова література XIX ст. зазначала, що його розміри становили від 25 до 1000 руб. Окрім грошей, його могли сплачувати худобою або цінними для родини речами. А наречена, зі свого боку, дарувала майбутньому чоловікові близько 20 вишитих хусток (інколи їхня кількість встановлювалася самим нареченим заздалегідь) [Народы России... 1877, 295].

Більш детально, ніж інші європейські мандрівники, шлюбні традиції описувала М. Холдернесс. Вона зазначала, що якщо батько мав кілька доньок, то молодша з них за жодних обставин не мала змоги вийти заміж раніше за старшу, якщо навіть за неї давали більший калім. За спостереженнями мандрівниці, існував і певний соціальний ценз, зокрема донька мурзи не могла вийти заміж за селянина і загалом за будь-кого, хто нижчий за рангом [Holderness 1827, 242]. Мері Холдернесс також наголосила на праві кримськотатарської жінки в певних випадках вимагати розлучення. Однією з підстав, яка змушувала до такого кроку, було жорстоке поводження чоловіка. У такому разі жінка могла поскаржитися муллі і той у присутності громади міг офіційно розірвати шлюб [Holderness 1827, 241].

Проте один з найдокладніших описів кримськотатарського весілля залишив Ф. Федоров. Він зазначав, що зазвичай воно розпочиналося в понеділок. Цього дня наречений відправляв весільний поїзд до батька своєї обраниці з усім калимом, про який було домовлено. З цього часу й до дня весілля дівчина перебувала вдома в усамітненні, так що навіть батько і мати її не бачили. Увесь цей час у неї під вікнами грали музики. У середу в мечеті мулла здійснював запис приданого нареченої, фіксував ту суму коштів, яка передбачалася для неї в разі розлучення, і в присутності свідків скріплював шлюб. У четвер увечері наречений відряджав віз за своєю обраницею і вона у супроводі музик їхала до його будинку. Тут один з її найближчих родичів на руках вносив дівчину до особливої кімнати, призначеної для наречених. З цього часу її “охороняли” призначені для цього жінки. Наречений, як, власне, і запрошені на весілля гості, діставав на руку спеціальну позначку, яка наносилася сумішшю фарби і хни. Під час вечірнього намазу він здійснював омивання водою, відвідував мечеть і лише після цього повертався до дружини. Відтак жінки залишали молодят наодинці. Увесь цей час в обох родинх тривали застілля й святкування [Федоров 1855, 60–62].

Іноземці як об’єкт уваги кримськотатарських жінок

Як російські, так і іноземні мандрівники, описуючи свої спостереження за світом кримськотатарської жінки, вказували на те, що часто і вони самі ставали об’єктами пильної уваги і вивчення, бо так само для місцевого населення були чимось дивним та екзотичним. Жінки й дівчата з цікавістю спостерігали за подорожніми, які час від часу потрапляли в той чи інший населений пункт. Зокрема, перебуваючи в с. Кокозі, Ч. Елліотт звернув увагу на те, що група татарських жінок і дівчат зібралися разом і жваво обговорювали його і супутників, які відрізнялися від місцевих зовнішнім виглядом і були чимось новим для цього сільського простору [Elliott 1838, 290].

Подібна реакція на чужинців спостерігалася і в Бахчисараї. Зокрема, К. Жуков писав: “Приїзд наш і ще двох родин похитнув спокій жіночого населення суміжних із палацом будинків. Безперервно спостерігались біля воріт білі чадри, через які блищали зацікавлені очі” [Жуков 1865, 76].

Свою чергою Е.-Д. Кларк описав цікаве дійство, яке було ініційоване слугою адмірала М. Мордвинова³, англійцем за походженням. Він вирішив поставити своєрідний експеримент. Кожного разу, коли англієць зустрічав кримськотатарських жінок, він закривав обличчя руками і кидався тікати. Деякий час його дії не мали жодних наслідків. Проте згодом незвична поведінка чоловіка викликала неабияку цікавість. Місцеві жінки розпочали на нього “полювання”. Переслідування завершилося тим, що вони не лише забули про потребу приховувати своє обличчя, а й, коли наздогнали втікача, почали вимагати пояснення його поведінки [Clarke 1848, 276].

Значне зацікавлення у кримськотатарських жінок викликали й елементи одягу європейок та росіянок. Зокрема, письменник і географ Андрій Завадський-Краснопольський зазначав: «Коли татарці вдається потрапити до помешкання жінки-християнки, то цікавість її безмежна: кожна річ, кожна дрібничка привертає її увагу, і вигук “Алла, Алла!” чути на кожному кроці» [Завадський-Краснопольський 1874, 10].

Зацікавленість елементами одягу зафіксувала й Елізабет Крейвен під час спілкування з дружиною релігійного судді в Карасубазарі. Її мандрівниця описала так:

“Вона дала мені знак сісти; і мої рукавички, здавалося, викликали в неї сильне занепокоєння, тому я зняла їх, після чого вона підійшла, усміхнулася, взяла одну мою руку між своїми, підморгнула й кивнула на знак схвалення, проте продовжила мацати мою руку вище ліктя, на півшляху до мого плеча, підморгуючи й киваючи, – я вже почала думати, чим закінчиться це надзвичайне обстеження, як тут воно і закінчилося” [Craven 1789, 171–172].

Однак мандрівниця не змогла пояснити як увагу господині до предмета одягу, так і мотивів такого ставлення.

На зацікавленості кримськотатарських жінок елементами європейських строїв наголошувала й письменниця Адель Оммер де Гелль, яка подорожувала Кримським півостровом у супроводі свого чоловіка, геолога Ксав'є Оммера де Гелля. Свій досвід вона описала так:

“Поки ми чекали на вечерю, мадам Ланг прийшла в голову чудова думка послати за всіма татарськими красунями села, щоб я змогла їх побачити... На наше прохання вони зняли вуалі і капці та розважили нас східним танцем. Одна з них вразила мене своїми надзвичайно гарними рисами обличчя, яке нагадало мені голову імператриці на стародавній медалі. Вони вивчали деталі нашого туалету з дитячою допитливістю і вимагали від нас такої самої уваги до вишивки на їхньому одязі та вуалях...” [Hommaire de Hell 1847, 387–390].

Проте така цікавість до іноземців спостерігалася лише там, де населення не постраждало або мало постраждало від дій російських вояків під час анексії Кримського півострова або упродовж наступних років, що були позначені грабунками, насиллям і паплюженням релігійних пам'яток.

Ставлення тих, хто пережив жахіття процесу включення теренів Кримського півострова до Російської імперії, характеризувалося недовірою, осудом, страхом, бажанням сховати коштовні для родини речі. Зокрема, іспанець Франсіско де Міранда, перебуваючи в Ак-Мечеті (Сімферополь), звернув увагу на те, що відвідини ним мінарету викликали мовчазне обурення жінки, яка випадково побачила, як іноземець із супроводом піднімався на релігійну споруду. Цей випадок він описав так: “Ми побували на мінареті головної мечеті; там нас побачила одна татарка, яка зупинилася на вулиці від обурення, що бачить там гяурів⁴⁰” [Міранда Франсіско де 1996, 15].

З особливою пересторогою ставилися до подорожніх російського походження. Зокрема, П. Сумароков з певним роздратуванням розповідав, як в очікуванні місцевого чиновника:

“блукав я селищем, з добрих півгодини, потім я стояв біля дверей відведеного помешкання, доки літня господиня не перенесла всі свої речі в особливу комірчину. Постіль, скриньки, вузли пішли в похід, і скільки я не переконував і не клявся, що нічого не зникне, проте вона навіть посудини з кислим молоком не довірила нашій чесності. Очевидно, досвід був важливіший для неї, ніж слова” [Сумароков 1803, 106].

Припускаємо, що Павло Сумароков цілком не усвідомлював причин таких дій господині, і для себе він це пояснював станом злочинності. Проте, з огляду на вік кримської татарки вона цілком пам'ятала події 1783 року і ті безчинства, які вчиняли російські військові.

Не додавало приязні до іноземців і створення російською владою умов, коли жінки були змушені обставинами або примусом з боку офіцерів займатися проституцією. Один з таких випадків був описаний Ф. де Мірандою:

“Трохи пізніше ми організували службу Венері із трьома татарськими танцюристками на квартирі майора артилерії Валентіні (міланця) з паном Кисельовим та молодим Рибасом... були танці в турецькому стилі під їхню музику з безліччю спокусливих рухів, які тільки можна уявити... Під час першого жертвоприношення мені припала головна з них, яка була першою танцівницею останнього хана. А під час другого – третя, черкешенка за національністю, яка, хоча й не дуже вродлива, була неперевершеною в ліжку; і так само перша. Товариші також робили свою справу; було досить весело... Цей Валентіні має квартиру і талант для влаштування такої справи. Усе свято коштувало мені лише 13 рублів” [Міранда Франсіско де 1996, 22].

Зрештою, своєрідне усвідомлення росіянами причин і виявів обережного ставлення кримськотатарського населення до них підсумовують автори видання “Народы России: живописный альбом”. Вони зазначають: «Як би кримські татари не уникали росіян, проте з усіх національностей, з якими їм доводиться стикатися, вони з найбільшою терпимістю ставляться до “козаків”, як вони називають усіх росіян... Повага до нас пояснюється радше нещирістю і страхом, які визначаються усвідомленням нашої сили і мимовільною до неї повагою» [Народы России... 1877, 302].

Висновки

Отже, як російські, так і європейські мандрівники, укладаючи тревелоги, лише побіжно звертали увагу на світ кримськотатарських жінок. Здебільшого його візуалізація відбувалася за допомогою фіксації комплексів національного одягу, особливостей макіяжу, окремих національних чи релігійних традицій тощо. Це пояснювалося, тим, що частина мандрівників перебували під впливом романтизму, для якого були характерні історизм, захоплення минулим (своєрідним “золотим віком”), особливо Середньовіччям, етнографізм, що було зумовлено формуванням модерних націй. Тож, відповідно, в описах подорожей особлива увага приділялася звичаям, строям тощо.

Такі описи були майже однаковими і повторюваними у тревелогах різних мандрівників, незалежно від національної належності і країни походження. Їхня фрагментарність і одноманітність пояснюються відокремленістю жіночого простору, яка регламентувалася релігійними нормами і традиціями, та недоступністю його для вивчення. У частини російських авторів такий підхід спирався на упереджене ставлення до кримськотатарського населення, яке формувалося під впливом імперської ідеології. Оскільки переважна більшість мандрівників були чоловіками, то це також значною мірою впливало на створені ними жіночі образи. Часом як росіяни, так і європейці дозволяли собі й сексистські висловлювання, транслюючи в такий спосіб власне ставлення до жінок загалом.

А проте мандрівники не могли не звернути уваги на зовнішню привабливість, загадковість, допитливість, інтелектуальність і жагу до знань кримськотатарської жінки, що виявлялися попри релігійно-соціальні й побутові обмеження. Особливо наголошували на прагненні жінок до вивчення Корану. Це було не лише релігійною потребою, а й бажанням, на тлі російського асиміляційного “наступу”, зберегти власну ідентичність.

Водночас, спираючись на аналіз подорожніх записок зазначених авторів, як європейців, так і росіян, цілком можна дійти висновку, що низка запроваджених насильницьких заходів, спрямованих на утвердження власного панування в регіоні, зокрема плундрування релігійних споруд і могил, фізичне насилля, а також намагання викоренити нематеріальну культурну спадщину кримськотатарського народу, яка є ознакою його ідентичності, формували вкрай негативне, а часом і вороже ставлення, насамперед у жінок, до росіян загалом і подорожніх зокрема. Хоча воно й не демонструвалося відкрито, проте було достатньо відчутним для того, щоб його фіксували мандрівники у власних подорожніх записках.

---

¹ Хна – фарба з висушеного листа лавсонії. Традиція прикрашати тіло орнаментами з хни побутує і дотепер у багатьох країнах арабського світу, а також в Індії, Пакистані тощо.

² Марков Євгеній Львович – російський письменник-мандрівник, кримознавець, випускник Харківського університету, директор училищ Таврійської губернії.

³ Мордвинов Микола Семенович – російський адмірал, політик, відомий англоман, власник Байдарської долини.

⁴ Термін “гяур” у мусульманському світі вживався стосовно іновірців або взагалі невірних.

ЛІТЕРАТУРА

- Абдулаєва Г.* Становище жінки у Кримському ханстві // **Іслам в Україні.** 2015. URL: <https://islam.in.ua/ua/islamoznavstvo/stanovyshche-zhinky-u-krymskomu-hanstvi> (дата звернення 30.09.2023).
- Брицький П. П., Бочан П. О.* **Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII–XIX століттях.** Чернівці, 2011.
- Вінтоняк О.* **Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття.** Львів – Мюнхен, 1995.
- Всеволожский Н. С.* **Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836 и 1837 годах.** Т. 1. Москва, 1839.
- Демидов А.* **Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году.** Москва, 1853.
- Дюбуа де Монпере Ф.* **Путешествие по Кавказу, к черкесам и абхазам, в Грузию, Армению и в Крым. В 6 т. Париж, 1843. Т. 5, 6.** Симферополь, 2009.
- Громенко С. В.* **Stery, morze i góry: Польские путешественники конца XVIII – начала XX века о Крыме.** Симферополь, 2011.
- Жуков К.* **Заметки в пути на Южный берег Крыма.** Санкт-Петербург, 1865.
- Завадский-Краснопольский А. К.* **Русское царство Крым: Природа, население и особенности края.** Санкт-Петербург, 1874.
- Исмаилова А. И.* Статус крымскотатарской женщины в крымском обществе // **Культура народов Причерноморья,** 2012, № 228.
- Йобст К. С.* Кримські татари в російському дискурсі імперії // **Україна модерна,** 2014. URL: <http://uamoderna.com/md/jobst-tatars-imperial-russia> (дата звернення 30.09.2023).
- Кондараки В. Х.* **В память столетия Крыма.** Москва, 1883.
- Марков Е.* **Очерки Крыма. Картины крымской жизни, природы и истории.** Санкт-Петербург, 1872.
- Міранда Франсіско де.* Щоденник // **Київська старовина,** 1996, № 2–3.
- Народы России: живописный альбом.** Санкт-Петербург, 1877.
- Непомнящий А. А.* Мандрівництво по Криму у першій третині XIX ст. та його роль у розвитку краєзнавства та туризму // **Туристично-краєзнавчі дослідження. Ін-т туризму ФПУ.** Вип. 1. Ч. 2. Київ, 1998.
- Паллас П.-С.* **Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793–1794 годах.** Москва, 1999.
- Сумароков П. И.* **Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 г. с историческим и топографическим описанием всех тех мест.** Москва, 1800.
- Сумароков П. И.* **Досуги Крымского судьи, или Второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова.** Ч. 1. Санкт-Петербург, 1803.
- Федоров Ф. А.* **Крым, с Севастополем, Балаклавою и другими его городами, с описанием рек, озер, гор и долин; с его историей, жителями, их нравами и образом жизни.** Санкт-Петербург, 1855.
- Clarke E.-D.* **Travels in Russia, Tartary, and Turkey.** Aberdeen, 1848.
- Craven E.* **A journey through the Crimea to Constantinople. In a series of letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven, to his serene Highness the Margrave of Brandenburg, Anspach, and Bareith.** London, 1789.
- Elliott C. B.* **Travels in the three great empires of Austria, Russia, and Turkey.** Vol. 1. London, 1838.
- Haxthausen A.* **The Russian Empire, Its People, Institutions, and Resources / translated by R. Farie.** Vol. I. London, 1856.
- Holderness M.* **Journey from Riga to the Crimea, with some account of the manners and customs of the colonists of New Russia.** London, 1827.
- Hommaire de Hell X., Hommaire de Hell A.* **Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus.** London, 1847.
- Kohl J. G.* **Reisen in Südrußland. Die Krim. Besarabien.** Dresden und Leipzig, 1847.
- Scott C.-H.* **The Baltic, the Black Sea, and the Crimea: Comprising Travels in Russia, a Voyage Down the Volga to Astrachan, and a Tour Through Crim Tartary.** London, 1854.

Webster J. Travels through the Crimea, Turkey, and Egypt; performed during the years 1825–1828: including particulars of the last illness and death of the emperor Alexander, and of the Russian conspiracy in 1825. Vol. 1. London, 1830.

REFERENCES

Abdulaieva H. (2015), “Stanovyshche zhinky u Krymskomu khanstvi”, in *Islam v Ukraini*, available at: <https://islam.in.ua/ua/islamoznavstvo/stanovyshche-zhinky-u-krymskomu-hanstvi> (accessed September 30, 2023). (In Ukrainian).

Brytskyi P. P. and Bochan P. O. (2011), *Nimtsi, frantsuzy i anhliitsi pro Ukrainu ta ukrainskyi narod u XVII–XIX stolittiakh*, Tekhnodruk, Chernivtsi. (In Ukrainian).

Vintoniak O. (1995), *Ukraina v opysakh zachidnoievropeyskykh podorozhnykiv druhoi polovyny XVIII stolittia*, Dniprova khvyliia, Lviv and Munich. (In Ukrainian).

Vsevolozhskiy N. S. (1839), *Puteshestviye cherez Yuzhnyyu Rossiyu, Krym i Odessu v Konstantinopol’, Maluyu Aziyu, Severnyyu Afriku, Mal’tu, Sitsiliyu, Italiyu, Yuzhnyyu Frantsiyu i Parizh v 1836 i 1837 godakh*, Vol. 1, Tipografiya Avgusta Semena, Moscow. (In Russian).

Demidov A. (1853), *Puteshestviye v Yuzhnyyu Rossiyu i Krym cherez Vengriyu, Valakhiyu i Moldaviyu, sovershennoye v 1837 godu*, Tipografiya Aleksandra Semena, Moscow. (In Russian).

Dyubua de Monpere F. (2009), *Puteshestviye po Kavkazu, k cherkesam i abkhazam, v Gruziiyu, Armeniiyu i v Krym. V 6 t. Parizh, 1843. T. 5, 6*, Biznes-Inform, Simferopol. (In Russian).

Gromenko S. V. (2011), *Stepy, morze i gory: Pol’skiye puteshestvenniki kontsa XVIII – nachala XX veka o Kryme*, Antykva, Symferopol. (In Russian).

Zhukov K. (1865), *Zametki v puti na Yuzhnyy bereg Kryma*, Pechatnya V. Golovina, Saint Petersburg. (In Russian).

Zavadskiy-Krasnopol’skiy A. K. (1874), *Russkoye tsarstvo Krym: Priroda, naseleniye i osobennosti kraya*, Saint Petersburg. (In Russian).

Ismailova A. I. (2012), “Status krymskotatarskoy zhenshchiny v krymskom obshchestve”, *Kul’tura narodov Prichernomor’ya*, No. 228, pp. 41–45. (In Russian).

Yobst K. S. (2014), “Krymski tatary v rosiiskomu diskursi imperii”, *Ukraina moderna*, available at: <http://uamoderna.com/md/jobst-tatars-imperial-russia> (accessed September 30, 2023). (In Ukrainian).

Kondaraki V. H. (1883), *V pamyat’ stoletiya Kryma*, Tipografiya V. V. Chicherina, Moscow. (In Russian).

Markov E. (1872), *Ocherki Kryma. Kartiny krymskoy zhizni, prirody i istorii*, Tipografiya K. N. Plotnikova, Saint Petersburg. (In Russian).

Miranda Fransisko de (1996), “Shchodennyk”, *Kyivska starovyna*, No. 2–3, pp. 9–46. (In Ukrainian).

Narody Rossii: zhivopisnyy al’bom (1877), Tipografiya Tovarishchestva “Obshchestvennaya Pol’za”, Saint Petersburg. (In Russian).

Nepomniashchyi A. A. (1998), “Mandrivnytstvo po Krymu u pershii tretyni XIX st. ta yoho rol u rozvytku kraieznavstva ta turyzmu”, *Turystychno-kraieznavchi doslidzhennia. In-t turyzmu FPU*, Kyiv, Issue 1, Pt. 2. pp. 138–144. (In Ukrainian).

Pallas P. (1999), *Nablyudeniya, sdelannyye vo vremya puteshestviya po yuzhnym namestnichestvam Russkogo gosudarstva v 1793–1794 godakh*, Transl. from German, Nauka, Moscow. (In Russian).

Sumarokov P. I. (1800), *Puteshestviye po vsemu Krymu i Bessarabii v 1799 g. s istoricheskimi i topograficheskimi opisaniyem vsekh tekh mest*, Universitetskaya tipografiya, Moscow. (In Russian).

Sumarokov P. I. (1803), *Dosugi Krymskogo sud’i, ili Vtoroye puteshestviye v Tavridu Pavla Sumarokova*, Pt. I, Imperatorskaya tipografiya, Saint Petersburg. (In Russian).

Fedorov F. A. (1855), *Krym, s Sevastopolem, Balaklavoyu i drugimi ego gorodami, s opisaniyem rek, ozer, gor i dolin; s ego istoriyey, zhitelyami, ikh nrayami i obrazom zhizni*, Tipografiya Eduarda Veymara, Saint Petersburg. (In Russian).

Clarke E. D. (1848), *Travels in Russia, Tartary, and Turkey*, George Clark and Son, Aberdeen.

Craven E. (1789), *A journey through the Crimea to Constantinople. In a series of letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven, to his serene Highness the Margrave of Brandebourg, Anspach, and Bareith*, G. G. J. and J. Robinson, London.

Elliott C. B. (1838), *Travels in the three great empires of Austria, Russia, and Turkey*, Vol. 1, Richard Bentley, London.

Haxthausen A. (1856), *The Russian Empire, Its People, Institutions, and Resources*, Vol. II, Transl. by R. Farie, Chapman and Hall, London.

Holderness M. (1827), *Journey from Riga to the Crimea, with some account of the manners and customs of the colonists of New Russia*, Sherwood, Gilbert, and Piper, London.

Hommaire de Hell X. and Hommaire de Hell A. (1847), *Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus*, Chapman and Hall, London.

Kohl J. G. (1847), *Reisen in Südrußland. Die Krim. Besarabien*, Arnoldischen Buchhandlung, Dresden und Leipzig.

Scott C.-H. (1854), *The Baltic, the Black Sea, and the Crimea: Comprising Travels in Russia, a Voyage Down the Volga to Astrachan, and a Tour Through Crim Tartary*, Richard Bentley, London.

Webster J. (1830), *Travels through the Crimea, Turkey, 13 and Egypt; performed during the years 1825–1828: including particulars of the last illness and death of the emperor Alexander, and of the Russian conspiracy in 1825*, Vol. 1, Henry Colburn and Richard Bentley, London.

О. Л. Іванюк

Образ кримськотатарських жінок у подорожніх записках російських і європейських мандрівників кінця XVIII–XIX ст.

У статті розглядається коло питань, пов'язаних зі сприйняттям кримськотатарських жінок російськими та європейськими мандрівниками кінця XVIII–XIX ст. Основою для наукової розвідки стали тревелоги, які містили описи Кримського півострова зазначеної доби. Їхніми особливостями є суб'єктивний характер описів, брак чіткої структури та нерівномірність викладу матеріалу, фрагментарність відомостей про проблему. У процесі дослідження визначено, що життя кримськотатарських жінок не було предметом окремого розгляду. Переважно воно сприймалося як екзотичний елемент подорожі, щось раніше невідоме і небачене. Зазвичай увагу подорожніх привертало традиційний стрій, зовнішність, макіяж і прикраси. Водночас мандрівники висвітлювали й окремі аспекти повсякденного життя кримськотатарських жінок, зокрема весільні й шлюбні традиції, рівень освіти, релігійні обмеження тощо. Особливе місце посідав опис окремого жіночого простору. У процесі дослідження з'ясовано, що, оскільки переважна більшість мандрівників були чоловіками, їхній погляд на кримськотатарську жінку та її місце в суспільстві має специфічний характер. Також різняться між собою описи, створені росіянами та європейцями. Іноземців цікавили культурологічний та цивілізаційний складники, росіяни ж, аналізуючи світ кримськотатарських жінок, ретранслявали власний досвід і світобачення. Значний вплив на частину тревелогів мали ідеологеми, які в певний час сформувала імперія, розлюдноючи татар і створюючи образ ворога.

Ключові слова: звичаї мусульман; Кримський півострів; кримськотатарські жінки; мандрівники; тревелоги

Стаття надійшла до редакції 23.02.2024